

МОЖЕ БИ — МАГИЧЕСКА ИГРАЧКА

ЛЮБЕН ДИЛОВ

Едва ли има по-трудно обяснимо чудо във Вселената от човешкото въображение освеи, разбира се, самата Вселена. Всеобемно, то сякаш по свои си закони е способно да си представя и създава неща, които не съществуват в природата, а с това — и да се изравнява с нея по съзидателна мощ.

Когато дивакът се убедил, че ръката му не е достатъчно дълга, за да нанася с изострения камък от по-безопасно разстояние убийствени удари, той съобразил, че ако върже камъка на тоягата си, оръжието му ще стане по-могъщо от камъка и тоягата поотделно. Вижда го във въображението си, после го и прекопирва оттам. Така този пръв гений на човечеството се догажда за действието на доста от първи род, създава и една несрещана в природата връзка, връзката между дървото и камъка. И цялата ни еволюция, за добро и за зло, тръгва в тази посока: да открива законите на природата и да ги впряга в несъществуващи по-рано, изгодни нам взаимоотношения. Вероятно това е накарало и един от най-знаещите хора на епохата ни, Алберт Айнщайн, да заяви, че: „Въображението е по-важно от знанието, тъй като знанието винаги е ограничено. Въображението обхваща всичко на света, стимулира прогреса и е източник на неговата еволюция.“

Когато на съвременния човек му поомръзнали другите играчки, той си измислил кубчето на Рубик с неговите 88 580 102 706 135 225 088 000 възможни комбинации, изчислени от теоретика на магическия куб Дейвид Сингмастър от Лондонската политехника. Опитайте се да произнесете числото и може би ще усетите до какви измерения се домогва нашият мозък.

Но с какво бе необходима на хората тази гениално-идиотска играчка, та така взривно я обикнаха по света? С какво ни се отплаща, след като толкова ефикасно ни губи времето?

Същите въпроси, донякъде и със същото основание биха могли да се отправят и към „научната фантастика“, заляла планетата по подобен лавинообразен начин. Вярно, учените по-късно откриха някаква полза в кубчето на Рубик — да онагледяват пред ученици и студенти някои математически и физически теории, като теорията на групите, топологическите проблеми и др. Но . . . по-късно и тази полза съвсем не интересуваше милионите запалянковци, които до несвоят въртяха кубчето между пръстите си. А и фантастиката, струва ми се, човечеството си е създадо от сходни неосъзнавани потребности — забавлявайки се, да упражнява рефлексите на ума си, да разширява границите на своето въображение. Създаде си я по тайнствените закони, от които се ражда всяка игра, и едва в наши дни почва да разсъждава дали тя не му носи някаква полза.

Исторически никак не е дълъг пътят от каменната брадва с нейния прост утилитаризъм до кубчето на Рубик, но е път, извървян от човешкото въображение със скорост, каквато природата може би не познава другаде в своята еволюция. И е неизменно съпътствуван от фантастичното като изначален подстъп към познанието и като елемент в информационното общуване между хората — от фантастичните приказки край огъня в студената пещера, предназначени да стоплят и душите на слушателите, до модерния фантастичен роман, изграден върху последните прозрения и мечти на науката.

В едно училище аз пообърках малките си читатели с въпроса си: Харесва ли им сцената в „Пипи Дългото чорапче“, където Пипи с една ръка вдига своя, пасящ в градината, кон. Потвърдиха бурно, че им се харесва. Веднага ги запитах: А вярват ли, че Пипи е могла да вдигне с ръка истински кон? Това ги смути, но миг по-късно все така бурно и весело ми отговориха, че това, разбира се,

е невъзможно. Но защо тогава им се харесваше нещо невъзможно? Тук вече замълчаха и скофузено, и като че ли виновно.

Явно Астрид Линдгрен — както хиляди преди нея творци на приказното е оценила — онова най-важно в ролята на фантастичното в нашия живот, заради което толкова го обича мало и голямо от най-древни времена, заради което човекът изобщо си е създавал фантастичните приказки, още щом е проговорил. Като възплъщавал непознатото му от природата във фантастични видения и същества, най-често страшни и силни, човекът е изпитвал потребността предварително да се види във въображението си победител в своя двубой за оцеляването — както предварително е виждал там успешния удар със завързания за тоягата камък — винаги и при всички обстоятелства, които му сервира природата, да се вижда победител. Това му е вдъхвало смелост в похода към нея и увереност във възможностите да бъде поне надхитрено загадъчното и страшното, т. е. неосъзната вяра във всепобеждаващата сила на разума над стихията. Така това странно чедо (което досега все настояваше да стане издание) на природата бързо превръща въображението си в свое до опустошителност ефикасно стратегическо оръжие спрямо своята майка.

Тази сложна корелативна връзка, макар и по друг повод, формулира още Гьоте в книгата си „Поезия и правда“: „Нашите желания са предвещания на нашите способности. Онова, което желаем и можем, ни се представя извън нас и в бъдещето. Така ние се стремим към онова, което тайно вече притежаваме.“ Мисля, че ще е трудно да се намери по-кратка и точна формула за същността и функциите на фантастиката в обществото, а също така за нейните немалобройни „пророчески“ изяви.

Модерното литературознание би отнесло навярно думите на Гьоте към проблема за идентификацията. Но този стремеж към идентификация е и първият фактор, който прави незагубилия детството в себе си читател толкова влюбен във фантастиката, защото тя му поднася тъкмо такъв герой — умен, знаещ, изобретателен, побеждаващ в схватките си с непознатото. Още от времето на Одисей! Герой, чиито качества читателят мечтае да притежава. А това е първият принос на модерната фантастика в съвременната култура.

Родила се в сегашния си вид във време, когато литературата бе вече завладяна от психосоциален анализ, когато човекът в нея бе се превърнал в обект на изследване с най-често нерадостни резултати, в човек, страдащ и безсилен под ударите на своята социална съдба, фантастиката сякаш закономерно, като необходим противовес, възроди героя — субект на действието. Героят в нея отново е приказан и легендарен, той не се плаши от света и умее да властвува над него, прави научни открития или завладява нови пространства във Вселената, върви срещу непознатото, въоръжен с най-добрите нравствени качества и е величав дори в заблудите си като „Невидимият“ на Херберт Уелс. И тъкмо с това фантастиката отговори на неубиваемата потребност на читателя, особено на младия, от идентификация с героя, защото с Акакий Акакиевич на Гогол никой не е склонен да се идентифицира, нито ще си пожелаеш да извървиш одисеята на героя на Джеймс Джойс, когато ти се ще да минеш по пътя към Итака на Омировия Одисей.

Вярно, действеният герой се запази в приключенската и криминалната литература, но там той е твърде еднообразен и примитивен като нравственост и действие — с юмрук или пищов да налага възтържествуването на закона, не на общочовешка правда или на общочовешки мечти. Той не смайва въображението ни, не ни отвежда в примамливи светове, не посява в душите ни семето на откривателството. Затова не е случаен дори търговският показател, че фантастиката вече десетилетия наред изпреварва в тиражите си криминалната литература на световния книжовен пазар. Че са вече стотици и хиляди клубове на приятелите на фантастиката, които се обединяват в континентални и световни организации и всяка година провеждат десетки фестивали празници на фантастиката.

През второто столетие от нашата ера големият сатирик Лукиан от Самосата започва своя роман за едно пътешествие до Луната с думите: „Пиша за неща, които не съм виждал. . . за неща, които не съществуват и никога не биха могли да бъдат, затова читателите в никакъв случай не бива да ми вярват.“

Мисля, че такава платформа дава основание да поставим Лукиан в началото на обособяването и самоопределянето на фантастиката като жанр в изкуството. Но не защото въвежда нов фантастичен сюжет, като праща героя си на Луната, а защото пръв декларира новата условност на това изкуство, различната конвенция, която то сключва с читателя. Всички други разказвачи на истории преди него, та дори и до днес, явно или подтекстово твърдят, че са били ако не участници или очевидци, то поне са чули от първа ръка за случилото се и настояват да им се вярва, за каквито

и чудесни да ни разправят. (Кой знае защо някои пък тъкмо по това определят що е реализъм и кое не е!) И са се намрнали и намират достатъчно вярващи, дори когато са разказвали за магьосничества и демони и привидения, защото хората не само в ранните епохи са вярвали в тяхното съществуване. Но ето че фантастът, поемайки открито отговорността пред своя читател, от самото начало му заявява: „Да се разберем, драги читатели, това, което ще ви разкажа, нито се е случило, нито е вероятно да се случи, следователно аз искам с него да ви кажа нещо друго.“ И поставя под заглавието на произведението си „фантастично“ или „научно-фантастично“, за да превключи съзнанието на читателя към другия вид конвенция. А читателят мигом я приема. Не е ли странно защо?

Готов съм да мисля, че това се дължи и на особения вид развлекателност, която тя му предлага — доколкото изкуството никога не е могло без нея, защото и по произход, и в най-интимната си същност представлява една магическа игра-познание, танц-заклинение, чрез което човекът се приобщава към някоя загадка на живота. Докато развлекателността в класическия тип литература се крепи върху извечните два стълба — любовта и насилието, — фантастиката отново поставя в основата си пътешествието към загадките, към неизвестното, откривателството — все едно дали това е нова машина или могъщ еликсир, или нова планета с друга цивилизация.

Съвременната организация на обществото твърде силно обезличава човека, запътида се е да го превърне едва ли не в няколко бита информация за електронната машина. Масовите средства за информация, масовите средства за развлечения, модата и всичко, което измисля развитата цивилизация за благосъстоянието и удобствата на масовия човек, мачкат неговото индивидуално съзнание, потискат духа му, колкото и той да не съзнава това. Някога човекът е трябвало да бъде Колумб или Магелан, или Марко Поло, за да открие и види други светове, сега са достатъчни няколко заплати да стигнеш там, където са били необходими титанични усилия, а единствените препятствия са паспортните. Затова и днешният човек, който иска да се съпротивлява на осредняването, търси своите Еверести, плува самотен в лодката си по океаните, завира се в пещери и вулкани, пълзи по океанското дъно. Ако няма достатъчно сили за това, търси да го изживее поне в книгите и филмите, където фантастиката отново го хваща за ръчича, за да го изведе от трафаретния делник, на който тя противодейства, като разбужда индивидуалното въображение, където то е позаспало, обогатява го там, където то си е бедно — по рождение, защото хората очевидно не се раждат с еднаква сила на въображението.

И без внушението на християнската религия човекът винаги се е усещал на тази, въпреки всичко най-хубава от всички планети, като същество, загубило своя рай, търсещо отново да го намери. Затова и толкова му се услажда утопията. А днешният гражданин, който вече се е убедил, че не го чака нито прераждане, нито отвъден свят, инстинктивно посяга към утешението, поднасяно му от въобразяемите светове на фантастиката. Впрочем това винаги е ставало така, но по-рано той е обвързвал своите мечтани утопии с религиите и потребността си от вяра, докато сега те му служат за разтуха в делничния ден. И като упование в едно по-интересно бъдеще за децата му. Така фантастиката със самата си природа се свързва с екзистенциалните и социално-нравствените проблеми и действа според евангелския принцип: „Оставете децата да дойдат при мен!“ И те идват; те лакомо се нахвърлят върху нея, както инстинктивно се нахвърлят понякога върху страници за възрастния храна, когато организъмът им страда от недостиг на витамини или калций.

В този и в по-горния смисъл днешната фантастика, още от Лукиан насам, е рожба на търсеция някакъв излаз дух, порив към свобода — свободата да излезеш от делничния строй на мислене, да чупиш норми и канони, да тръгнеш с въображението си срещу мухлясалата рутина, да прегърнеш невероятното и невъзможното. Лукиан не иска да му вярват, той иска заедно с него да напуснем за известно време доскучалата ни Земя, да надникнем и в други възможни светове. Тогава може би ще станем способни да даваме по-точна оценка на собствения си земен свят. Затова и Волтер спуска на Земята от Орион своя Макромегас — пак през неговите очи да видим и осъзнаем какви ги вършим на нашата планета. И в този клон на фантастиката твърде прозрачно се откроява една от скритите в развлечението ползи като от кубчето на Рубик — да онаглеждава социалните и нравствени недъзи на времето, в което живеем.

Всички богове на всички народи вкупом не успяха да предотвратят най-страшната от войните в историята, не смогнаха да възпрат и атомната бомба, предсказана от фантастиката далеч преди да бъде взривена. Педесетте милиона убити и стотиците милиони пряко пострадали подсякоха основите на нашето мислене, а пожарите изпепелиха наивните ни надежди и вярвания. Небето се

опразни от богове и се разтвори над нас, готово да ни отговаря, но... вече на съвсем други въпроси. Следвоенният мислещ човек се убеди на практика, че „всичко е относително“, че няма кой да му подсказва как да гради земята си свят, а че тук и науката не може да му помогне кой знае колко, защото и тя не върши нищо друго, освен да ни създава „един непрекъснатоменящ се образ на света“. Друг от големите физици на нашето време, комуто също вярваме, Хайзенберг, ни казва в своя прочута статия:

„Промените в основата на модерната наука за природата могат навярно да се разглеждат като симптоми за размествания във фундаментите на нашето съществуване, които се проявяват едновременно на много места — било като промени в нашия начин на живот и в мисловните ни навици, било чрез външни катастрофи, войни и революции. Ако се опитаме, тръгвайки от ситуацията в съвременното естествознание, опипом да стигнем до раздвижилите се фундаменти, добиваме впечатлението, че за първи път в историята човекът на тази Земя е изправен само срещу себе си, че той не намира вече друг партньор или противник.“

А това е страшното — винаги и навсякъде да срещаш себе си! На човека неубиваемо му се ще да вярва в нещо за своя опора и той отново обръна взор към звездите, но извечното му любопитство се превръща в трагичен вопъл! Нима е възможно да съм сам във Вселената, нима няма някой, който може да ми бъде другар или поне враг, за да намера собственото си самоопределение, след като очевидно не съм създаден по „божий образ и подобие“? И ето че от небето заваляха в душите на хората летящи чинии с пратеници на чужди цивилизации, а на книжния пазар рукна като пороен дъжд т. нар. научна фантастика. Но и двете се сипеа от един и същ облак на потребността небосводът над нас да не е празен, там да живее онзи необходим ни Някой.

Разбира се, както обикновено става в хорския свят и тук веднага нахлуха търговците и всичко най-лошо от земните нрави, а Христос е безсилен да размахва бича си и да ги изгони от храма. Под етикета „фантастика“ занаятчийското писачество забъхва доста кални потоци от порнография и насилие, неща, органически чужди на една литература, която по рождение и по същността си винаги е била морализаторска във осичките си разновидности — от Жюл-Верновия приключенско-познавателен роман, през социалната сатира, до философската утопия. Лишена от художествени качества, писана с примитивно епигонско въображение, тя по същество не представлява и фантастика, защото, когато фантастичното не е натоварено с художествена идея, то се превръща в спекулативна фантазмагория. И ако аз се докосвам тук до този род производство на индустрията за развлечения, то е само за да очертая границата между фантастика и фантазмагория, да посоча, че това явление не е част от художествената култура и може да бъде обект единствено на социологически проучвания.

Двадесетият век, въвлъкъл в своята най-голяма война почти целия свят, изведнъж смали нашата планета. Съвсем я смалиха телевизията и комуникационните спътници, а многоглавите като лами бойни ракети я превърнаха в крехка мишена, която може да бъде унищожена без особени усилия. Човекът, сякаш без да усети, натрупа толкова много заплахи за собствения си дом, че наистина бе крайно време да почне да мисли за него като за едно цяло, което или цялото ще оцелее, или цялото ще загине, ако не тури в него някакъв шо-годе разумен ред. А да осъзнае това първа го подкани сериозната фантастика, като му предсказа още в миналия век опасностите, които може да му сервира самото ни познание, неконтролирано от нашата нравственост, предсказа му атомната бомба, предсказа му фашизма и концлагерите чрез „Наказателната колония“ на Кафка, предсказа екологическата криза. Посочи му и докъде може да стигне човечеството, ако продължава да робува на своята консуматорска алчност чрез потресаващата философска сатира на Олдъс Хъксли „Прекрасният нов свят“. И продължава да онагледява въобразяемите му срещи с други цивилизации като срещи със себе си — отново със себе си и само със себе си се срещаме в нашите представи за другите светове, на себе си трябва да задаваме въпросите, които ни се ще да им отговорим, от себе си трябва да очакваме съдбоносните им отговори.

Е, предсказа и някои по-радостни неща, което допълнително накара милионите ѝ поклонници да видят в нея „пророческа сила“, но нека не преувеличаваме тази ѝ роля, защото никак не е нужно да бъдеш надарен с необикновени способности, за да откриваш и предвиждаш глобалните проблеми на човечеството. Иска се просто да мислиш с познание и тревога за съдбата на хората, да браниш най-доброто, което е създала човешката цивилизация досега. А тази нейна идея и нравствена ангажираност постави фантастиката още с раждането ѝ в предната редица на най-прогресивното

мислене. С което и заприлича към себе си милионите младежи по света и всички онези, които искат да се тревожат за съдбата на планетата, настояват бъдещият ѝ делник да е по-интересен и по-нравствен. И още онези, които се съпротивляват делничното да взема връх в душите им, със сърцето си осъзнават великолепно прозрение на Айзенщайн, че „най-прекрасното, което можем да преживяваме, това е загадката, тайнственото. Това е основното чувство, което стои край люлката на истинското изкуство и на истинската наука. Който не го познава, който не е способен вече да се удивлява и поражавя, той е мъртъв и погледът му за света е угаснал.“ Ето защо непредубеденият читател вижда в съвременната сериозна фантастика една от жриците в храма на познанието и отличен партньор в непреходната игра на загадки и разгадавания, която човекът играе срещу природата.

Многократно съм гостувал на национални и международни фестивали на фантастиката, организирани от клубовете на нейните приятели — в България и Белгия, в Австрия и Полша, в Югославия и Италия. И всеки път съм се убеждавал, че това е феномен, какъвто досега не е имало в историята на човечеството. Никога, никога преди не е съществувало едно толкова празнично весело, толкова морално чисто и сплотяващо с благородни цели младежко движение. Всички подобни събирания са били или на религиозна, или на политическа основа и под една или друга форма, скрито или открито, са били насочени към другояче мислещите, към вярващите в друго. А фантастиката не ни призовава да воюваме срещу когото и да било, освен за най-светлите свободи на нашето въображение, сплотява ни с общата ни загриженост за бъдещето на планетата.

Преди петнайсетина години ми се обадиха младежи, пожелали да си основат свой клуб за фантастика и прогностика. Посъветвах ги естествено да потърсят съдействието на комсомолската организация, където е и мястото на такива клубове. После те ми разказаха как тогавашният секретар по идеологическите въпроси ги отправил с непрекословната резолюция: „Това, което ще стане през следващото столетие, Маркс и Ленин вече са го казали. А за по-нататък нас не ни интересува.“ Кратко и ясно! И чак до плагиатство напомня печално известния арабски завоевател от XII в. халифа Омар, комуто, като завладели един град, офицерите докладвали, че са открили голяма сграда с книги и го запитали дали да ги раздадат на войниците заедно с плячката. Той им отвърнал: „Ако в тях пише същото, което го има в корана, значи са безполезни. Ако пише друго, значи са вредни. Изгорете ги!“

За частие този млад нашенски халиф не се задържа дълго на поста си и младежите ни получиха навсякъде в страната щедра подкрепа за своите клубове, а самите клубове се превръщат в средища с добри възпитателни функции.

Американците назоваха това движение „Фендъм“ — хубава дума, ударно звучна. На един от западноевропейските фестивали издигнаха и девиза „Фендъм е начин на живот“. Пресилено, разбира се, както пресилват нещата всички страстни хобисти. Фантастиката не е и не бива да бъде начин на живот, то ще рече, да създаваме откъснати от деня хора, бездейни фантазори. Движението на любителите на фантастиката трябва да бъде школа за мислене и школа за морал, за освободено от догми и предрасъдъци мислене, за нови социални и нравствени взаимоотношения. Защото фантастиката по същината си е антидогматична и антиконформистка. Тя се втурва с необузданата сила на въображението в нормативното мислене и в конвенционалния морал, провокативно разбърква мозъка с чудати идеи, за да отправя мисленето ни в нови посоки. Но нали тъкмо такава ни е и нужна и тъкмо такава хора са необходими, ако искаме светът да се спаси и прогресът ни да добие по-нравствена окраска! Защото както космонавтиката при подбора и обучението на космонавтите обединява в себе си всички върхови проблеми на медицината, психологията, философията, техниката, за да осигури оцеляването им, така и сериозната фантастика като цяло се е превърнала в един духовен тренажор за обръкания сред заплашаващите го от всички страни екзистенциални проблеми човек.

Може би и аз пресилвам, също подведен от страстта на хобистите, но най-радостното в това явление е, че то открито провъзгласява правата на човешкото въображение да не зачита границите, налагани му от религии, идеологии и научни догми, че в лицето на най-добрите си представители си остана ефикасно оръжие за вмешателство в делника, че започна да се себензследва и себепародира.

Въпреки това обаче поради самото естество на този тип литература, в която тайнственото е почти задължителен елемент, читателите често са ме смущавали с въпроси и твърдения, които сякаш излизат извън рамките на разбиранията за това социокултурно явление. В младежката си папирост към нови пътища за човечеството понякога те опасно неопитно нагзват в заблатените през хилядолетията пространства на човешката мисъл, където под краката ни мляска със сладострастно

всмукващите си бърни извечната мистика. Изглежда проблемът с мистиката е значително по-сложен, отколкото си го представя повърхностният рационализъм.

Мистиката очевидно е свързана със сетивно-интуитивния път на познанието, който и днес е неотнимаем дори от най-абстрактно логизиращите методи в науката, както емоцията е неоткъсваема като подкладка на създението. И още — с неумъртвимата потребност от вярата като опора в нещо устойчиво, лежащо извън нас. Защото вътрешно ние сме неустойчиви, а познанието ни за света винаги е временно. То стана особена сила временно, когато човекът изобрети стъклената леща и през нея види, че зад познатите му две-три хиляди звезди, които грееха на твърдия дотогава небосвод, лежат безброй много други светове. Следователно, ако с лека ръка можем да осъдим делничната мистика като отказ от познанието у отделния непросветен човек, то функцията ѝ в общата еволюция на разума изглежда по-различна и ние може би преувеличаваме нейната задържаща роля в развитието на мисълта.

Не тя ли е придавала в цялата история на човечеството оня интригуващ привкус на живота, който повече ни вълнува от самото познание, защото то е студено и безжалостно към тайните на света? Не е ли възможно именно тя да е онзи природен катализатор, който наново и наново възбужда в реактора на човешкия разум процесите на превръщането на непознаемото в познато? Ако я нямаше тая непрозрачна за логиката ни и неподатлива на опитите ни за лесно разрушаване стена, с която се обгражда „мистичното“, кое би провокирало нашето не по-малко извечно богоборство? Опростено погледнато, това може да се оприличи на диалектичката борба на противоречията в еволюционния процес на разума при неговото абстрактно усвояване и преработване на информацията за околния свят и за себе си — защото мистиката също абстрахира явленията. В този процес ние най-напред временно забравяме непознатото и още непознаемото, чиято съдбоносна роля обаче сме усетили, в дразнещо мистичен воал, та да не забравим съществуването му и да не се примирим, докато не наберем сили дружно да заиздихваме мъглата около него. Самата наука ни го доказва, като непрекъснато разкрива природни закономерности в явления, които науката преди нея е обявила за суеверия. Най-пресният пример: за всички ни хората, които умееха с проста желязна пръчка в ръце или обикновен клон от дърво да откриват подпочвени води и метали, притежаваха някакви мистични сили, докато неотдавна същията на тая биолокация бе разгледана и назована радиестезия.

На пръв поглед е трудно да си обясним, че тъкмо днес и тъкмо в държавите, където науката е най-развита, а плодотворе ѝ — най-масово популяризирано, сред младежта отново избуяват движения с неподправен уклон към мистиката, повлияни най-често от източните религии, учения и секти, но в дълбоката им основа пак лежи това изконно противоречие между емоцията и разума с техните различаващи се потребности. За да може необезпокоявано да си гледа изследователската работа, науката хладнокръвно се спира до Големия взрив, вследствие на който преди 15—20 милиарда години се била образувала Вселената в днешния си вид. Най-многого, което днес си позволявя тя, е да обсъжда колко точно са милиардите — дали пък не са по-малко? И като от ядрен взрив пази очите си да погледне по-назад от тях. „Ако можете, не се измъчвайте с такива въпроси. . .“ — съветваше по сходен повод студентите си прочутият физик Ричард Файнман в издадените си и у нас прочути „Файнманови лекции“. И студентите по физика действително не бива преждевременно да отклоняват вниманието си в безплодни посоки. Но в състояние ли е това да утеша обикновения гражданин? Може ли той със същото спокойствие да отхвърли от себе си въпросите: Какво е било преди това? Как е изглеждала тая безкрайно малка точка, от която се е родил такъв безкрайно голям свят? Кой или какво е създал пък нея? Какво има отвъд границите на Вселената, ако тя е затворена? . . . И ето че към нешколуваното мислене отново се ухилва и му намига онова, което наричаме мистика. А колко и какво знаем за безпределната вселена, затворена в мъничкия ни череп, който за разлика от „праточката“, родила галактиките, притежава все пак някакви размери, някакъв обем?

Все в този сблъсък с непознаемото сетивно-интуитивният метод на художественото познание естествено стигна и до сюрреализма. Заедно с бурното нахлуване на теоретичната физика в дълбините на атома, а навярно и повлияно от нея, изкуството се опита да поеме сходен път към обяснение то на човешката вселена, навлизайки в дълбинната дейност на мозъка ни. Допълнително го въодушеви и новата Фройдова антропология, която „смъкна нощния ореол от подсъзнанието ни“ (Т. Ман). И ето че сюрреалистите — други ги нарекоха така и неточно ги нарекоха, приписвайки им

претенците да откриват някаква свръхреалност, — ни заподнасяха шоково необичайни видения и цветосъчетания (Танги, Миро, Салвадор Дали, Магрит) или трудно разбираеми словесни и филмови анализи на вътрешния свят на човека (Бретон, Кафка, Бунюел), с което, ако не друго, доказаха, че не съществува единна и обща за всички хора „свръхреалност“, че тя е строго индивидуална, както е неповторим и относителен за другите всеки сън, всяка измама на сетивата. Но нима шоковете, които предизвикваше в нашето познание новата космогония, бяха по-малки?

С разнообразните си техники от абстракцията до почти натуралистичното пресъздаване на предметния свят на виденията сюрреализмът насърчи по-нататъшните търсения на изкуството, даде и някак прозрения на самата антропология там, където тя го срещаше като неподправена спонтанност на личностната себенява. Така във време, когато науката все повече ни убеждаваше в необозримостта и трудностъпността на космоса около нас, той още веднъж ни показа колко необозрим е космосът в нас. Като обществено въздействие сюрреализмът по-често ни плашеше с виденията си, отколкото да ни вдъхне надежди, както и науката не ни вдъхна кой знае какви надежди за крайното познание, след като разруши класическите ни представи за света, но затвърди прозрението, че изкуството трябва винаги да започва от дълбоко вглеждане в себе си, когато търси истините за човешкия свят. Онагледни и догадката ни, че животът и на Земята, и извън нея, ако има такъв, е дълбинно много по-разнообразен, отколкото ни го представяха класическият материализъм и дарвинизъм.

Опредметявайки досега ни с неизвестното, сюрреализмът отрази още стъпването на човека от първата половина на нашия век, когато теорията на относителността и квантовата механика обркаха „здравия ни разум“, изграден върху досегашния ни сетивен опит, рефлектира на социалната и нравствена криза, в която ни хвърлиха двете световни войни, и даде полезен принос в необходимото преустройство на художественото мислене, като унищожи границите на нашето въображение, поставяни от примитивно разбиране реализъм и доизостри сетивата ни за подмолните течения в човешката душа. Но с това и като че ли поизчерпи своите функции, защото абсолютизирането на подхода му — както всяко абсолютизиране по пътящата на познанието, — силно стесни социално-организиращата страна на неговия художествен метод. И неслучайно в наши дни той се вля в безбрежното море на фантастиката, за да потърси чрез нея необходимия ѝ социален контакт. Все помасово творенията му заливат художествените изложби, илюстрираните издания и филмовите фестивали на приятелите на фантастиката — дотам, че и самите любители на фантастиката го възприемат вече само като един от вариантите на тая очарователна игра на загадки и разгадавания, чрез която тренираме познавателните си способности и се приобщаваме към тайните на света.

С откровената си условност, в която задължително вгражда съвременна социално-нравствена идея, новата фантастика връща изкуството към неговия първоизточник — приказката, мита, притчата, баснята, към изображението като познание и заклинание. А тъкмо така тя се бори и по-успешно със склонността на незащитеното съзнание към мистиката. Примамвайки ни да се позабавяваме със „свръхестественото“, с невероятното, но може би все пак някъде и някога си възможно, тя ни кара да свикваме с мисълта, че зад мистичните изпарения на още непостижимото се крият неща, които рано или късно ще ни станат известни. По този начин, превръщайки ги в елемент на играта, фантастиката всъщност тайно пародира и обезценява всички компоненти, които поражда мистиката. Както готическият роман на ужасите, родил се също така неслучайно посред индустриалната революция и механистичния материализъм на миналия век, окончателно развенча всички магьосничества, привидения, вампири и прочие персонафицирани образи на старата мистика, като ги превърна от суеверно шушукане в художествена игра, в открито забавление за публиката. За да намери своето естествено за века ни продължение и крайна равностетка в магическия реализъм на латиноамериканците или у един Радичков у нас с неговото карнавално шествие на народното ни мистично-фантазно мислене.

В този смисъл модерната фантастика влезе в ролята на готическия роман още в мига, когато с нежната ръчица на осемнайсетгодишната Мери Шели зачеркна от страниците си всички стари ужаси, за да посегне към новите митове и новите ужаси, пред които ни изправяше вече науката. Франкенщайн стана по-страшен от всички слепи за нас сили на природата, защото беше сяло творение на самия човек. Така фантастиката в новия си, синхронен със съвременния етап на познанието вариант продължи нескващата борба на човечеството за самоосвобождение от страховете ни и от влечението ни към самоутешителни заблуди. А тъкмо тази ѝ функция трябва с особена сила да

браним, ако искаме тя и занапред полезно да ни ужасява със социалните, нравствени и политически абсурди на човешкото съобщество, или да ни кара храбро да се прощаваме с тях, като се смеем над тяхната несъстоятелност. Ако искаме фантастиката успешно да ни тренира как да живеем в един свят на все по-релативизиращо се познание, в епохата на „безумните идеи“, чрез чародейната игра на нашето въображение — най-могъщото оръжие, което сме в състояние да противопоставим на това неразбираемо нещо, на Вселената. Ако искаме още тя да се донзгради като школа за онова мислене и онзи морал, от които може би ще се роди едно по-добро общество. Защото, както ни подготвя за добрите или зли чудеса на бъдещето, тя поддържа у нас упоритото любопитство към тайните на съществуването и търпеливата ни дистанция спрямо непостижимото, за да укрепва с тях подпорите на нашите надежди.

„Какъв тиранин е надеждата!“ — бе възкликнал някога Аполинер. И това е единственият тиранин, комуто не е позорно да служиш. На него с преклонение робува и фантастиката.